
9

СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.92>
УДК 343.98:159.9

Наталія Михайлівна Арефіна
старший судовий експерт
Житомирського відділення

E-mail: nataliia.arefina@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ОСОБИ У СПРАВАХ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, СПРИЧИНЕНОЇ СМЕРТЮ БЛИЗЬКОЇ ЛЮДИНИ

У статті розглянуті особливості переживання особою втрати близької людини. Проаналізована специфіка психологічного дослідження протікання горювання в експертній практиці з урахуванням наявності додаткових психотравмуючих факторів, обумовлених втратою старих життєвих ролей та завоювання нових, часовим чинником, який полягає в раптовості виникнення життєвої колізії та тривалості ведення досудового розслідування та судового дослідження обставин.

Ключові слова: психологічний аналіз, емоційний стан, відшкодування моральної шкоди.

Постановка проблеми. Вивчення даної проблематики обумовлено необхідністю психологічного дослідження стану особи спричиненою смертю близької людини та визначення розміру відшкодування моральної шкоди при проведенні судових психологічних експертиз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як це вбачається зі змісту ст. 23 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) моральну шкоду законодавець розглядає як наслідок порушення немайнових прав і благ людини, до яких відносяться життя, здоров'я, честь, гідність, свобода, особистісна недоторканість тощо [1]. З точки зору підґрунтя виникнення моральної шкоди законодавцем відмічаються душевні страждання, які фізична особа відчуває в зв'язку з протиправною поведінкою відносно неї самої, членів її сім'ї або близьких родичів; у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; приниження честі, гідності й ділової репутації та цей перелік не є вичерпним.

Законом передбачені умови відповідальності за заподіяну шкоду, за яких виникає право на відшкодування моральної шкоди, серед яких: неправомірні рішення, дії чи бездіяльність спричинювача шкоди; наявність моральної шкоди, як наслідку порушення немайнових прав або інших законних інтересів особи; причинний зв'язок між неправомірною поведінкою та її наслідками, а також наявність вини спричинювача шкоди за виключенням випадків, передбачених законодавством.

Так, ч. 2 ст. 1167 ЦК України передбачено відшкодування моральної шкоди незалежно від вини органу влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки; внаслідок незаконного засудження фізичної особи, її незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт; інших випадків, встановлених законом [1].

Мета дослідження. У статті розглянуті особливості переживання особою втрати близької людини. Проаналізована специфіка психологічного дослідження протікання горювання в експертній практиці з урахуванням наявності додаткових психотравмуючих факторів.

Викладення основного матеріалу. Оскільки причинний зв'язок між наявними моральними стражданнями особи та протиправною поведінкою не є наперед встановленим фактом, презумпція наявності моральної шкоди, спричиненої саме конкретною протиправною поведінкою підлягає доказуванню.

Обґрунтуванню підлягає й визначення розміру відшкодування моральної шкоди, що передбачає врахування характеру правопорушення; ступеня вини (якщо вина є підставою для відшкодування) особи, яка завдала моральної шкоди; глибини фізичних та духовних страждань позивача, його стану здоров'я; погіршення чи позбавлення його здатності можливість реалізувати свої здібності; тяжкості вимушених змін у його житті; ступеня зниження престижу, ділової репутації; часу та зусиль, необхідних для відновлення попереднього стану тощо. Наведене обумовлює необхідність у використанні спеціальних психологічних знань.

Здійснюючи психологічний аналіз сукупних вихідних даних (в тому числі результатів безпосереднього психологічного обстеження підекспертної особи), в межах компетенції експерта-психолога визначаються ступінь прояву феномену

страждання (глибини та потужності переживань), а також інтенсивності впливу на різноманітні сфери життєдіяльності позивача та можливості усунення негативних наслідків, які виникли в результаті порушення його прав.

Наведені дані використовуються у наданні відповідей на питання щодо наявності у підекспертної особи психологічних страждань (як еквіваленту юридичного визначення – моральної шкоди), а також наявності причинно-наслідкового зв'язку між виникненням психологічних страждань та діями відповідача.

Поміж іншим, методологічний підхід, що застосовується в експертній практиці у справах стосовно заподіяння страждань особистості та відшкодування моральної шкоди для визначення орієнтовного (можливого) грошового розміру відшкодування моральної шкоди (у разі її наявності) спрямований на дослідження соціально-психологічних аспектів феномену морального страждання, враховуючи індивідуальні особливості людини, її актуальний стан, динаміку її особистісних і емоційних проявів під впливом виниклих юридичних обставин, пов'язані з цим страждання й переживання, а також передбачає впорядкування особливих обставин справи, які є актуальними для життєвої ситуації людини, тобто психологічно значущими для неї, та враховує узагальнену класифікацію ситуацій, що стають підставою відповідальності за завдану моральну шкоду [2].

Дотримання наведеної процедури експертного психологічного дослідження обставин у справах щодо заподіяння страждань особистості та відшкодування моральної шкоди зумовлене необхідністю здійснення диференціації критеріїв кожного з факторів формули, які в подальшому використовуються в інструментальному методі розрахунку можливого розміру компенсації заподіяних страждань – моральної шкоди.

Як показує експертна практика, саме питання обґрунтування глибини фізичних та душевних страждань викликає найбільшу складність для позивача. Особливо складним, враховуючи актуальний психоемоційний стан позивача, представляється для нього пояснення та обґрунтування власних почуттів і переживань у справах, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди, спричиненої смертю близької людини. Наведене обумовлено соціокультурним ставленням людини до смерті.

Для багатьох культур, в тому числі й слов'янської, ситуація смерті близької людини є найскладнішою подією, яка охоплює всі сторони життя, всі рівні тілесного, душевного та соціального існування людини. Автори говорять про унікальність горя, яка полягає в єдиних, в своєму роді, відносинах з померлим, конкретних обставинах його життя та смерті, неповторності картини взаємних планів і сподівань, образ та радості, справ і спогадів [3].

В психологічній літературі також виділяють відносно універсальні етапи, які проходить горе. Поряд з індивідуальністю процесу переживання втрати близької людини акцент робиться на наявності схожості в чомусь усіх людей. Так, в науковій психології виділяють декілька класифікацій протікання горя, серед яких вирізняють від трьох до дев'яти стадій.

Як правило, на першій стадії спостерігається заціпеніння, обумовлене шоком. Наведене може проявлятися апатією, спокоєм, деперсоналізацією, неадекватним сприйняттям дійсності. В подальшому в поведінці особи

спостерігається нездатність виконати будь-яку найліпшу діяльність або на-впаки – підвищення активності. Так, людина, переживаючи горе втрати, може повністю взяти на себе організацію траурної церемонії. Подібна пове-дінка продиктована необхідністю переключитись від тягаря думок, забутись в діяльності, що також може завершитись «відключенням» (дезорганіза-цією). Захисною реакцією на надмірні страждання виступає заперечення, що зазвичай є ранньою ознакою скорботи, але може спостерігатись і в будь-який час.

Відчуття безпомічності, яке викликане усвідомленням неможливості по-вернути померлого, супроводжується сильним душевним та фізичним бо-лем (стражданнями), почуттям спустошення (депресія). Як відмічає В. Є. Ва-силюк, дана стадія може тривати до шести – семи тижнів з моменту трагічної події [3]. На даному етапі горювання можуть з'являтися важкі, іноді дивні та страшні почуття і думки. Переживання супроводжуються відчуттям порож-нечі та безглуздості, відчаєм, відчуттям покинутості, самотності, злості, про-вина, страху, тривоги та безпорадності. Також може спостерігатись ідеаліза-ція померлого, уникнення спогадів про його погані риси та вчинки. У взаєминах з оточуючими може спостерігатись втрата теплоти, дратівливість, бажання усамітнитися. В період гострого горя його переживання стає про-відною діяльністю людини.

Не менш руйнівним почуттям, яке супроводжує переживання втрати бли-зької людини, є як реальне (пов'язане зі спричиненням померлому образи при житті), так і надумане (пов'язане з наявністю певної недовомовленості чо-гось важливого, недостатності уваги) почуття провини.

Страх втратити контроль над почуттями, збожеволіти, думки про майбу-тнє, які пов'язані зі зміною сімейної ролі, ростом відповідальності, матеріа-льними труднощами, супроводжуються почуттям тривоги. Можливими є про-яви та / або відчуття роздратованості по відношенню до членів родини, друзів, знайомих і навіть до самого померлого (агресія, спалахи гніву).

Врешті решт, череда негативних емоцій та переживань змінюється прий-няттям факту смерті, проявляються думки про те, що життя продовжується. Людина, яка переживає втрату близької людини, повертається в повсяк-денну реальність. Відбувається практична організація власного життя, в якому вже немає місця померлому, проте страждання та переживання мо-жуть знов проявлятись під час значимих подій, наприклад, в дні народження, зустрічі зі спільними друзями тощо. В нормі дана стадія триває протягом року, за який відбуваються практично всі звичайні життєві події і надалі по-чинають повторюватися. Приблизно через рік горювання вступає в свою останню фазу – «завершення», сенс якої полягає в тому, щоб образ помер-лого зайняв своє постійне місце в триваючому смисловому цілому житті лю-дини, яка переживає втрату [3].

Поряд із наведеним, діагностуючи актуальний стан особи, яка втратила близьку людину, важливим є врахування відсутності чітких меж між стадіями протікання горя, періодичне виникнення рецидивів хворобливого стану, ін-дивідуальність та мінливість характеру переживання горя, відсутність або недостатність вираженості деяких стадій.

Разом з тим, існує складність використання даної класифікації в експертній практиці, що обумовлено наявністю додаткових травмуючих факторів, які суттєво ускладнюють, а інколи роблять неможливою, адаптацію до виниклих умов. До таких відносяться наявність спричинювача шкоди, його безпосереднього ставлення до скоєного (усвідомлення власних дій / без діяння, спроба заглянути провини або ж її повне заперечення, часткове чи повне перекладання провини на померлого).

Суттєву роль також відіграє «приміряння» на людину, яка переживає горе, статусу потерпілого та необхідність відстоювати в судовому порядку своїх прав. Даний процес, як вбачається з експертної практики, часто затягується на роки та провокує переживання позивачем відчуття несправедливості, руйнування віри в закон та моральність.

Щоб впоратися з цими ситуаціями, пережити їх, людині необхідно виконати часом болісну внутрішню роботу по відновленню душевної рівноваги, осмисленості життя. Час – додатковий травмуючий чинник двох векторів: переживання раптовості та передчасності трагічної втрати з одного боку і тривалості відстоювання юридичних прав – з іншого. Проблема часу життя людини є ключовою серед її життєвих проблем, а отже затягування рішення юридичного питання не дає можливості для продуктивного рішення життєвої кризи, яка виникла в зв'язку із переживанням події втрати близької людини.

Як правило, людина, яка втратила близького, опиняється затиснутою в межах юридичних обставин. В її житті відбуваються зміни, які супроводжуються суттєвими суб'єктивними труднощами, психічною напругою, перебудовою свідомості та поведінки, почуттями внутрішнього напруження, занепокоєння, які у підсумку призводять до емоційної нестабільності.

Світ представляється хаотичним та нестійким. Плин часу стає некерованим. Внутрішній світ все більше відгороджується від зовнішнього. Як наслідок, людина опиняється в полі власних невротичних перебільшень та параноїдальних думок [4].

На такому емоційному фоні людина не здатна самостійно справлятися зі своїми проблемами, знаходити шляхи їх вирішення та діяти об'єктивно обставинам. Виникає відчуття позбавлення будь-якої можливості керувати власним життям, що супроводжується почуттям неповноцінності та самотності. Відбувається не лише переоцінка сенсу життя, пов'язана з руйнуванням сформованої в процесі соціалізації певної життєвої моделі (системи стійких значимих відносин, поведінкових стереотипів, патернів, ієрархії звичних видів діяльності), а й засвоєння нових сімейних та соціальних ролей [5].

Руйнування існуючої ролі (втрата батьками дитини, часом єдиної; втрата батьками дитини та покладання на себе відповідальності за онуків; втрата годувальника тощо) завжди супроводжується руйнуванням її адаптивної, захисної функції та необхідністю створювати нові поведінкові моделі, в тому числі й адаптивні, яких перед цим ще не було.

Це руйнування не проходить безболісно, особливо коли побудова нових ролей або їх прийняття утруднені юридичними обставинами, в яких опинився позивач. Вимушена участь в досудовому та судовому процесі, адаптація до свого правового статусу, спрямування значних матеріальних та фізичних

ресурсів, а також душевних зусиль на його відстоювання обмежують виникнення об'єктивних умов для формування уявлення про себе як носія психологічних ролей.

Таким чином, зовнішня детермінація має двоїстий характер. Так, раптова втрата близької людини потенціює необхідність міняти життєві ролі, які ще не віджили. Оскільки психологічна роль за самою своєю природою містить часовий компонент, припускаючи виконання (розгортання) в часі системи дій і вчинків, освоєння нових ролей виявляється відстроченим виходом на передній план необхідності захисту юридичних прав.

Як показує експертна практика, останнє супроводжується втратою або обмеженням особистісної автономії (потраплянням у фатальну залежність від юридичних обставин); неможливістю планувати самореалізацію; руйнуванням зв'язку між тимчасовими ретроспективами і перспективами (відчуттям безвиході становища, безнадійності, тупика; втратою можливості намітити життєві плани). Тобто, потрапляння позивача в залежність від юридичних обставин виводить його в іншу реальність, потенціює пошук інших стратегій вирішення виниклої драматичної колізії.

Висновки. Узагальнюючи вище викладене, слід зазначити, що об'єктивність вирішення завдань, які ставляться на вирішення експерту, повністю залежить від дотримання ряду вимог, нерозривно пов'язаних між собою.

Перелік посилань

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 22.03.2021).
2. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М., Сліпець О. О. та ін. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Харків, 2017. 62 с.
3. Васильюк Ф. Є. Психологія переживання: аналіз преодоління критических ситуацій Москва, 1984. 200 с.
4. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. Москва, 2004. 232 с.
5. Горноста́й П. П. Психология жизненного кризиса Киев, 1998. С. 69-96.

References

1. Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 18.03.2004 No. 1618-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (access date: 22.03.2021).
2. Savkina, T. V., Yehorova, T. N., Slipets, A. A. et al. (2017). Methods of psychological research in cases of causing moral suffering to a person and compensation for moral harm. Kharkiv. 62 p. (in Ukrainian).
3. Vasiliuk, F. Ye. (1984). Psychology of experience: analysis of overcoming critical situations. Moscow. 200 p. (in Russian).
4. Bowlby, J. (2004). Creation and destruction of emotional connections. Moscow. 232 p. (in Russian).
5. Gornostai, P. P. (1998). Psychology of a life crisis. Kiev. P. 69-96. (in Russian).

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЛИЦА В ДЕЛАХ О ВОЗМЕЩЕНИИ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА, ПРИЧИНЕННОГО СМЕРТЬЮ БЛИЗКОГО ЧЕЛОВЕКА

Н. М. Арефина

В статье показаны основные аспекты, на выявление которых направлен методологический подход, применяемый в экспертной практике по делам о причинении страданий личности и возмещения морального вреда. Освещены основные этапы переживания горя в связи с утратой близкого человека. Проанализированы особенности и характер протекания страдания горящего. Обращено внимание на важность анализа жизненных ролей истца, их изменения под влиянием юридических обстоятельств.

На основании анализа специальной психологической литературы, а также опыта применения специальных знаний в области экспертизы отмечены нюансы изменения эмоционального состояния человека, переживающего горе утраты. Отмечены факторы, затрудняющие функционирование имеющихся и возникновение новых механизмов адаптации к возникшим обстоятельствам.

Ключевые слова: психологический анализ, эмоциональное состояние, возмещение морального вреда.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE EMOTIONAL STATE OF A PERSON IN CASES OF COMPENSATION FOR MORAL HARM, IN CONSEQUENCE OF THE DEATH OF A RELATED PERSON

N. Arefina

The article deals with the main aspects, the identification of which is directed by the methodological approach used in expert practice in cases of causing personal suffering and compensation for moral harm. There are highlighted the main stages of the experience of grief in connection with the loss of a loved one. The features and nature of the suffering of the grieving person are analyzed. Attention is drawn to the importance of analyzing the life roles of the plaintiff, their changes under the influence of legal circumstances.

Based on the analysis of special psychological literature, as well as the experience of applying special knowledge in the field of expertise, the nuances of changing the emotional state of a person experiencing grief of loss are noted. The factors that hinder the functioning of the existing and the emergence of new mechanisms of adaptation to the emerging circumstances are noted.

Key words: psychological analysis, emotional state, compensation for moral da